

KUTADGU BİLİĞ’DE GÜN BATIMI VE GÜN DOĞUMU

Ahmet B. ERCİLASUN*

ÖZET

Makalede, İslami Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig’deki gün batımı ve gün doğumu ile ilgili beyitler ele alınmış, söz konusu kavramların hangi isim ve fiillerle kullanıldığı gösterilmiştir. Ancak gerek gün batımı gerek gün doğumunu anlatırken Yusuf Has Hâcib, çeşitli metaforlara başvurduğu için farklı isimler ve fiiller de kullanmıştır. Makalede teşbih, istiare, teşhis gibi sanatlarla ortaya çıkan farklı kullanımlara dikkat çekilmiştir. Gerekli görülen yerlerde etimolojik açıklamalara başvurulmuş, sorunlu görülen bir beyit de özel olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, gün batımı, gün doğumu, tasvir, yÂşık “güneş”, tuma “örtü”.

SUNSET AND SUNRISE IN KUTADGU BILIG

ABSTRACT

The article examines the verses related to sunset and sunrise in Kutadgu Bilig, the first major work of Islamic Turkish literature, and demonstrates the names and verbs used in these concepts. However, Yusuf Has Hâcib employs various metaphors when describing both sunset and sunrise, leading to the use of different nouns and verbs. The article highlights the different uses emerging through literary devices such as simile, metaphor, and personification. Etymological explanations are provided where deemed necessary, and a problematic verse is specifically explained.

Keywords: Kutadgu Bilig, sunset, sunrise, depiction, “sun” (as “yÂşık”), “cover” (as “tuma”).

Kutadgu Bilig’de¹ genel olarak tahkiye, diyalog ve öğüt üslupları hâkimdir. Hacimli bir siyasetname olan eserde bu üslupların yer alması son derece tabiidir. Ancak eserde zaman zaman tasvirlerle de rastlanır. Özellikle güneşin batışı ve doğuşunu anlatırken Yusuf Has Hâcib tasvire başvurur ve tasvir sırasında çeşitli metaforlar da kullanır. KB’deki gün batımı ve gün doğumu ile ilgili dikkat çekici tasvirleri bir arada görmek, eserin bu yönünü anlamak bakımından da faydalı olacaktır.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

¹ Bundan sonra KB

KB’de güneş için iki kelime kullanılır: *kün*, *yÁşık*. *Kün / gün*, hem tarihî lehçelerde hem yaşayan lehçelerde yaygın olarak kullanılan kelimedir. “Güneş” anlamına göre “gün” anlamı daha yaygındır. “Gündüz” anlamı da vardır.

YÁşık kelimesi Clauson’da *yaşuk* “parlak, parlaklık, parlaklık, ışık vb.” olarak yer alır ve *yaşu-* fiiline bağlanır. Clauson kelimenin KB’de *yÁşık* biçiminde geçtiğini de belirtmiştir. Yine Clauson’a göre *yaşuk / yÁşık*, Güney-Batı Türk lehçelerinde *ışığ / ışık* biçiminde yaşamaktadır (1972: 977).

Bence de *yÁşık* ile Türkiye Türkçesindeki *ışık* aynı kelimedir. İlk hecedeki ünlünün farklı olmasının sebebi, *ış / yaş* kökünün yansıma olmasıdır. Türkçede sadece yansıma köklerde içten kırılma (ablaut) bulunabilir: *şır şır / şar şar*, *tıkr tıkr / takır tukur*, *tak / tuk*, *çıt / çat / çut* (Ercilasun 2021: 12).

İş / yaş yansıma kökü, alevlerin çıkardığı sesin en eski Türklerce algılanışıdır.² *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te³ “kandilin isi ve duvar vb. üzerindeki kurum” anlamındaki *ış* (Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 17) ile bugün birçok lehçede benzer anlamlarda yaşayan *ış / is* de bence aynı köktür. Bu kökten *ış+ı-* / *yaş+ı-* / *yaş+u-* fiilleri türetilmiştir. Bu fiillerden de *ışı-k / yaşı-k*, *yaşu-k* isimleri. Böyle bir yansıma kökten türemiş ismin de “parlak, ışık, parlaklık, güneş” gibi anlamlar taşıması çok tabiidir.

Güneşin batması için KB’de daha çok *yÁşık* kelimesi kullanılır. Bu bağlamda *kün* kelimesinin kullanımı daha azdır. İndeks’ten (Arat 1979) iki beyit tespit ettim:

Sewinçin togar erdi toğmuş künüm
Künüm batğalır teg yarumaz tünüm (1072)

“Güneşim sevinç içinde doğardı, şimdi batmak üzeredir; gecem artık aydınlanmayacak.”

Kapugda yarutsa karanıku tünüg
Kapugda batursa yarumış künüg (2530)

“O karanlık geceyi hizmet kapısında ağartmalı ve parlak güneşi de aynı kapıda batırmalıdır.”⁴

² *İs-* fiili de buna benzer. Yanan çitirtilerin çıkardığı ses, Türklerce *ıs* olarak algılanmış ve bu yansıma kökten *ıs+ı-* fiili türetilmiştir.

³ Bundan sonra DLT

⁴ Metinler ve çevirileri Arat 1947, 1974’ten alınmıştır. Arat metnindeki bazı işaretler kullanılmamıştır.

Birinci beyitteki *batgal-* “batmak üzere olmak” da ikinci beyitteki *batur-* da, *bat-* fiilinin türevleridir.

Güneşin batması için *kün bat-* kullanımı bengü taşlardan bugüne değin hemen hemen bütün tarihî ve yaşayan lehçelerde yaygın bir kullanımdır.

KB’de dikkati çeken ise *kün* yerine *yÂşık* kelimesinin çeşitli fiillerle ve mecazlarla kullanılmış olmasıdır.

YÂşık yandı yirke yakurdu başın
Yaruk dünyā meñzi kızardı ışın (3283)

“Güneş döndü, başını yere yaklaştırdı; dünyanın aydınlık yüzü kırmızı sise büründü.”

YÂşık türtti yüzke sarıg za ’feran
Özin kıldı mînā öñi teg cihan (4960)

“Güneş yüzüne sarı safran sürdü; dünyanın her tarafı altın rengini aldı.”

Ajun kırtışı boldı altun öñi
YÂşık za ’feran kıldı yâkut öñi (5669)

“Dünya yüzü altın rengine girdi; güneş yakut rengini safrana çevirdi.”

YÂşık yirke yandı yüzün kizledi
Kalık meñzi kiş teg bolup örledi (3836)

“Güneş yere indi, yüzünü gizledi; gök yüzü parlak bir samur kürke büründü.”

YÂşık badı yüzke kara yüz bağı
Ajun toldı bütrü kara yir toğı (4884)

“Güneş yüzüne siyah peçe örttü, her tarafı toz-duman rengi kapladı.”

YÂşık yirke yansa yüzün kizlese
Kömür kırtışı dünyā yüzke basa (5012)

“Güneş batıp, yüzünü gizledikten, dünya yüzüne kömür gibi, siyah bir deri bağladıktan sonra”

*YÂşık yirke indi yüzün kizledi
Kararıp tuman tozdı dünyâ tudı (5028)*

“Güneş yere indi, yüzünü gizledi; dünyayı kara bir duman kapladı.”

*YÂşık yirke indi yüzün kizledi
Kalık karşu keldi izin izledi (6211)*

“Güneş yere indi ve yüzünü gizledi; gök yüzü karşısından yükselerek, onun izini tâkip etti.”

Görüldüğü gibi 3283, 4960, 5669 numaralı beyitlerde tam bir gün batımı tasviri vardır. 3283. beyitte hem güneş hem de dünya teşhis sanatıyla kişileştirilmiş, güneşin başını yere yaklaştırmasıyla (*yirke yakur-*) dünyanın yüzünün kırmızı sise büründüğü ifade edilmiştir. 4960. beyitte güneş, yüzüne sarı safran sürmüş, 5669. beyitte güneş yakut renginde iken safran rengine dönmüştür. Bu beyitlerde tıpkı Ahmet Haşim’in

*Akşam, yine akşam, yine akşam,
Bir sırma kemerdir suya baksam.*

...

*Sular sarardı, yüzün perde perde solmakta,
Kızıl havâları seyret ki akşam olmakta*

mısrarlarındaki gibi bir gurup / gün batımı manzarası vardır.

Sonraki beş beyitte ise manzara, *kizle-* “gizlemek” kavramıyla bir ileri safhaya götürülmüştür, Ya güneş yüzünü gizlemiş ya da yüzüne kara bir örtü örtmüştür. Yani artık güneş batmış, gece olmuştur.

Güneşin doğması için KB’de yaygın olarak kullanılan kelime ise *yÂşık* değil *kün*’dür. Aşağıdaki beyitlerde güneşin doğması, herhangi bir mecaza başvurulmadan, yalın bir şekilde *kün tog-* yapısı ile anlatılmıştır:

*İkinçi togar kün yarur bu ajun
tözü halkka tegrür yokalmaz özün (827)*

*Üçünçi bu kün togsa yirke isig
Çiçek yazlur anda tümen miñ tüşig (829)*

*Togar kün arıg ya arıgsız timez
kamugka yarukluk birür eksümez (831)*

“İkincisi güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.”

“Üçüncüsü bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır.”

“Güneş doğar, temiz veya kirli demeden, her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez.”

Aşağıdaki beyitlerde güneşin doğuşu, gece giydiği siyah elbiseleri yırtan, peçesini kaldıran ve yüzünü gösteren bir kız imajıyla anlatılıyor:

*Kalık yırttı keçmiş kara köñlekin
Açıldı yaruk yüz kötürdi egin (4966)
Küle baktı örlep tatu kız yüzi
Yarudı bu dünyā iri hem kuzı (4967)
Toga keldi örlep çıkardı yüzün
Yaruk kaldı dünyā kolun hem özin (4968)*

“Gök yüzü üzerine geçirdiği siyah gömleği yırttı; peçesini kaldırdı, parlak yüzü açıldı.”

“Yükselen güzel kız yüzü gülererek baktı; dünyanın her tarafı ışıklara boğuldu.”

“Güneş doğdu ve yükselerek yüzünü gösterdi; dünyanın bütün vadi ve ırmaklarını parlattı”

Aşağıdaki beyitte ise doğan güneş “tuğ”a benzetiliyor:

*Bir ança uğıdı bir ança oğug
Kopa keldi saknu toga keldi tug (5672)*

“Bir az uyudu, tekrar bir müddet uyanık yattı; düşünceleri onu bırakmadı, tekrar kalktı.”

İkinci mısrasını kelime kelime aktarırsak istiare daha kolay görülecektir: “Kalktı düşünerek, doğdu tuğ.”

Aşağıdaki beyitlerde ise *kün* değil *yÁşık* kullanılmıştır ve doğan güneşin ışıkları yerden yükselen mızraklara benzetilmiştir:

*Kötürdi yÁşık baktı maşırık tapa
Körür agdı yirdin yokaru kopa (5678)
Butıklandı yirde yokaru sıta
Kalık menzi boldı yalın teg ota (5679)
Sewüg külçirer teg yarudı ajun
Sakinç kısqa boldı sewinçler uzun (5680)*

“Başını kaldırdı ve şarka doğru baktı; güneşin yerinden kopup yükselmeğe başladığını gördü.”

“Yerden yukarıya doğru mızraklar budaklandı; gök yüzü ateş ve alev hâline geldi.”

“Dünyanın yüzü, sevgilinin gülümsemesi gibi parladı; kederler dağıldı ve sevinçler başladı.”

Son olarak bazı beyitlerde *kün tog-* “gün doğmak” yapısının “talih kuşu konmak” anlamında kullanıldığını belirtelim:

*Küsemiş turup çıktı andın yana
Kelip aydı ay toldı togdı küne* (511)

“Küsemiş oradan kalkıp dışarı çıktı ve gelip: -Ey Ay Toldı, sana gün doğdu, dedi”

*Togar kut küni ilke inçlik bolur
Dirîgā bu yanlıg kişiler ölür* (2173)

“Orada saadet güneşi doğar ve memleket huzura kavuşur; fakat ne yazık ki bu gibi insanlar çok yaşamazlar.”

KB’de bu makaleyi yazmama yol için bir beyit daha var. Arat’ın okuyuşu ve aktarması şöyle:

*Tuma torku kalkan kötürdi uşun
Yaruk yüz küler teg yarudı ajun* (3288)

“Yüzünü örten ipek kalkan sıyrıldı; gülen parlak yüz gibi, dünya aydınlandı.”

Öncelikle Arat’ın *uşun* okuduğu ve İndeks’te “omuz başı” anlamı verilen kelime üzerinde duralım. DLT yazmasında (s. 51) ötreli elif, şın ve sükûnlu nun ile yazılan ve re’sü’l-ketif “kürek kemiğinin başı, omuz başı” anlamı verilen kelimeyi Atalay, Drevnetyurkskiy Slovar’ ve Rustemov – Kormuşin *uşun*, Clauson, Dankoff-Kelly *öşün* okumuşlar. Akkoyunlu ile birlikte yaptığımız yayında biz de *öşün* okumuşuz. Dayanaklarımız Karaçay-Malkarcadaki *öşün* “göğüs”, Tıvacadaki *öjün* “pazı” ve Altaycadaki *öş* “ön kol” (Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 36 - dipnot: 139). Clauson daha 1972’de Altay, Lebed, Şor ağızlarındaki *öjün* “köprücük kemiği”, Baraba ağızındaki *üjün* “kol kemiği, ön, üst

kol” ve Güney-Doğu Türki’deki *öşne/öşni* “omuz” verilerini kaydetmiş ve kelimeyi bence doğru okuyarak *öşün* maddesine almıştır (1972: 263). Kelime Eski Uygurcada da *öşün* “omuz” olarak tespit edilmiştir (Wilkens 2021). O hâlde ilk mısranın sonundaki kelimeyi *öşün* “omuz, köprücük kemiği” olarak düzeltmek gerekir.

Arat aktarmasında *tuma* kelimesinin anlamı da açık olarak görünmüyor. Evet, *torku kalkan*, “ipek kalkan” demektir. *Torku*, DLT’de “ipek” anlamında birkaç yerde kaydedilmiştir. Peki *tuma* nedir?

İndeks’te, “metinde ‘sıyrılmak’ manasında’ kaydıyla, *tu-* “kapatmak, tıkamak, kaplamak” fiilinin olumsuz emir biçimi olarak yer alıyor. Ancak yukarıda görüleceği gibi, Arat’ın aktarmasında olumsuz emir biçimi yoktur. Bence *tuma* bir isimdir ve böyle bir isim Yeni Uygur Türkçesinde “bend, pınar, kaynak, su bendi” anlamında mevcuttur (Necip 1995). Kazan Tatarcasındaki *tomalan-* “iyice örtünmek, sıkı giyinmek” (Öner 2015) verisi, *tuma* isminin anlamının sadece “su bendi, bend” ile sınırlı olmadığını, genel olarak “herhangi bir şeyi kapatan, örten” anlamını taşıdığını gösterir. Aslında DLT’deki *tu-* “(ağız vb. herhangi bir) delik kapatmak” ve Eski Uygur Türkçesindeki *tu-* “kilitlemek, kapatmak, (kulakları) tıkamak, engellemek” fiilinden (Wilkens 2021) *-ma* eki ile yapıldığı açık olan *tuma* kelimesinin “herhangi bir şeyi kapatan, örten” gibi bir anlam taşıması çok tabiidir.

Bu açıklamalardan sonra KB’nin bu beytindeki *tuma* kelimesine de rahatlıkla “örtü” anlamını verebiliriz.

Manzara şudur: Doğan güneşin ucu, omuz başı olarak tasvir ediliyor, güneşin ucu bir omuz başı gibi görünüyor ve karanlığı (ipek örtülü kalkanı) kaldırıp dünyayı aydınlatıyor. Manzarayı bu şekilde tespit ettikten sonra ben beyti yeniden ve manzum olarak şöyle aktarmayı tercih ediyorum:

*Güneş ucu, kaldırdı ipek örtü kalkanı,
Parlak yüz güler gibi aydınlattı cihanı.*

Beytin bu şekilde açıklanması, yukarıda verilmiş olan 5678-5679. beyitlerdeki tasvire de uygun görünüyor. Orada doğan güneşin ışıkları bir teşbihle mızraklara benzetiliyor, burada ise bir istiare ile yeni doğmakta olan güneşin ucu, omuz başına benzetiliyor.

KAYNAKÇA

Arat, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I – Metin*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1974), *Yusuŕ Has Hâcib – Kutadgu Bilig II – Çeviri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III – İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Ercilasun, Ahmet B. (2021), “Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, sayı: 29 (Güz 2021), Ankara, Avrasya Yazarlar Birliği yayını.

Ercilasun, Ahmet B. – Akkoyunlu, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânü Lugâti’-t-Türk – Giriş-Metin-Çeviri-Notları-Dizin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud (1990), *Dîvânü Lûgati’-t-Türk* (Tıpkıbasım), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Necip, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Rusçadan çeviren: İklil Kurban), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öner, Mustafa (2015), *Kazan – Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wilkens, Jens (2021), *Handwörterbuch des Altuigurischen – Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü – Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Göttingen, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.